

LA ICONOGRAFIA MUSICAL A MENORCA DEL SEGLE XVIII A PRINCIPIS DEL SEGLE XX

SARA GUASTEVI OLIVES
Museu de la Música de Barcelona

RESUM

Aquest article és una descripció de la iconografia musical pictòrica dels pocs documents on tenen rellevància els instruments musicals de la Menorca del segle XVIII fins al principi del segle XX. Analitza totes les fonts possibles per a crear un context que els expliqui, posant atenció al quadre de Pasqual Calbó i Caldés *Festa en el riu Pla*, que té especial interès per la quantitat i diversitat d'instruments musicals que hi apareixen.

PARAULES CLAU: instruments musicals en l'art, Menorca, segles XVIII/XX.

MUSICAL ICONOGRAPHY IN MINORCA BETWEEN THE 18th AND THE EARLY 20th CENTURIES

ABSTRACT

This paper gives a description of the pictorial musical iconography in the few documents in which the musical instruments of 18th-early 20th centuries Minorca are highlighted, analyzing all possible sources to establish a context that explains them, with particular attention to Pasqual Calbó i Caldés's painting *Festa en el riu Pla*, which is of special interest because of the number and diversity of musical instruments that appear in it.

KEYWORDS: musical instruments in art, Minorca, 18th-20th centuries.

FIGURA 1. *Festa en el riu Pla*, Pasqual Calbó, ca. 1802.

FONT: Sara Guasteví.

A partir del detall d'un divertit grup de músics en un quadre, *Festa en el riu Pla*, de Pasqual Calbó (ca. 1802), i l'oportunitat de poder veure'l sencer al Museu de Menorca —crida l'atenció la quantitat d'instruments musicals que hi apareixen—, s'ha volgut fer una descripció de les diverses situacions musicals i el context històric de l'època, tot repassant la iconografia musical de Menorca entre els segles XVIII i principis del segle XX. El punt de vista no és exclusivament iconogràfic, sinó que es basa en totes les fonts que s'han pogut localitzar, tant escrites com pictòriques.¹

LA INDUMENTÀRIA COM A CONTEXT

La indumentària a Menorca, en el segle XVIII, ha estat ben descrita per escriptors com Ramis i Ramis o Febrer i Cardona, i dibuixada en detall per pintors com Chiesa, Pasqual Calbó o Hernández Sanz, tenint en compte el control estamental:

1. Faig un agraïment especial a Òscar Bagur per la descoberta del quadre, a Jaume Ayats per l'esforç i la revisió tant musicològica com dels aspectes filològics, a Carles Carreras pels apunts geogràfics, a Josep Borràs per la confirmació dels baixons i a Joan González pels apunts primerencs sobre els balladors.

[...] la societat, encara en el segle XVIII, està sotmesa als dictats de les lleis sump-tuàries, que des del segle XIII anaven promulgant els monarques. Aquestes lleis tenien una doble finalitat; d'una banda, controlar la despesa excessiva que la gent realitzava en el vestir i, de l'altra, tenir ordenats els diferents estaments socials per tipus de vestit (Descalzo, 2008).²

Com a observació general, el capell era una peça comuna de la indumentària, però, per exemple, en el quadre de Pasqual Calbó *Festa en el riu Pla*, fet cap al 1802, cap de les dones que apareixen duu capell ni de feltre (si fos hivern) ni de palla (si fos estiu), que se solien lligar als pentinats de les dones benestants de l'època. Duen camisa, gipó, *rebosillo* o mantellina, manteta, faldons... Els homes sí que duen tots capell. Una de les variants que hi podem veure és la barretina, estesa per tota la Mediterrània, i la trobem de molts colors —no només vermella—, i sobretot l'emprava la gent que treballava a la mar (pescadors o mestres d'aixa) o els menes-trals (fusters, sabaters, ferreters i altres) (Bosch, 2008).³

Hi ha una segona observació a fer en aquest mateix quadre: en aquella època hi havia molts capellans i clergues a Menorca, i sovint queden representats als quadres, i hi ha un llibre molt interessant que els retrata, *Una història particular: els conflictes església-estat a la Menorca del segle XVIII*, de Josep Maria Quintana, publicat el 2016; però en aquest quadre de Calbó no n'apareix cap o, almenys, no se'ls distingeix. S'ha d'imaginar, així, que es representa una escena festiva laica, com podria ser un carnestoltes o una festa d'estiu no lligada a una data religiosa assenyalada.

I n'hi ha una tercera que, tot i que d'un text més tardà, ens dona prou pistes de com podien ser els inicis d'unes festes multitudinàries a s'Altra Banda (al port de Maó, s'Altra Banda es coneix com la cara nord del port, on hi ha un conjunt d'urbanitzacions, sobretot de cases d'estiu que es troben a la vora de la mar, algunes de les quals molt antigues), que transcrivim aquí (Méndez Vidal, 2014):⁴

El 1883 el diari *El Bien Público* informa que ha sortit de la població una gentada: «Cantando unos al son de la guitarra, dedicándose otros a la pesca, preparando los de más allá la comida y merienda al fuego encendido al aire libre.» El 1887 s'indica que, sense por d'exagerar han partit més de 2.000 persones i que la costa del port presenta un aspecte magnífic, amb grups d'excursionistes per tot i especialment a l'escull de Sant Antoni i el Fonduco.

En els inventaris del segle XVIII i principis del segle XIX hi ha referències freqüents a les diverses maneres de vestir: «a l'espanyola», «a la francesa» o «a l'anglesa», aquesta darrera amb «capell alt, levita, calçons blancs i llargs tapats a la part baixa per unes botes ajustades i guarnides». Tot i que hi ha un estàndard

2. Amalia DESCALZO, «Pròleg», a Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 13.

3. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 123-125.

4. Alfons MÉNDEZ VIDAL, «Lindemann i Vargas Ponce», *Diari Menorca* (en línia) (24 febrer 2013).

comú: camisa, calçons, guardapits i jaqueta americana. Al dibuix *Estudi de personatges* de Joan Chiesa observem un ús generalitzat de calçons llargs i de capells rodons i alguns homes amb levita (Bosch, 2008),⁵ o sigui, «a l'anglesa».

En el dibuix de Calbó veiem que els pagesos o menestrals van amb camisa, guardapits cenyit, jaqueta amb mànigues ajustades, calçons a l'ample arrugats (amb la roba recollida entre les cames), antiparons, sabates i capell negre o barretina.

Per tant, hi ha una àmplia —o així ho sembla— representació de les diverses classes socials, des de les més humils fins a les classes mitjanes i altes.

ELS INSTRUMENTS DESCRITS I ELS BALLS A MENORCA

Pel que fa a la música, a «Història de la música II» (Julià i Seguí, 2012),⁶ es recullen les primeres notícies escrites de l'existència de guitarres i altres instruments a Menorca a través dels inventaris (*Inventari de béns i fadigues 1638-1692*). Sempre són una font que ens diu molt sobre els usos i costums, i de com apareixen instruments musicals com a béns que deixa un mort, d'entre els pocs que poguéu tenir. Julià explica el següent de la guitarra:

La llarga pervivència d'aquest instrument i la seva presència en els grups musicals que sonaven a les festes més tradicionals —patronals, porcejades, mesurades, balls encantats, etc.—, els testimonis de les quals són nombrosos a partir del segle XVIII, afavoriren la construcció de guitarres a Menorca, que arribà a tenir mestres de categoria.

I fa la transcripció d'un inventari concret de Ciutadella, que diu el següent:

«Bernardo Olives i Cardona del carrer del Palau en lo aposento que té finestra al carreró del Palau, conserva una arpa d'un ordre, una guitarra grossa i un arxillaüt, 8 bordons i cordes grosses per marcar els baixos, set parells de cordes pels acords i altres senzills per a la melodia», 2 de novembre 1693. Notaria de Joan Codina. Arxiu Diocesà de Menorca.

A *El blog dels gegants de Maó* s'han transcrit dos textos antics al voltant de la música. El primer, un document d'unes festes antigues de Sant Joan del bienni 1703-1704 (molt anteriors a l'esbós que analitzem, però que ens dona precedents de l'existència de diversos instruments musicals a l'illa, i cal remarcar que no n'hem consultat la font primària):⁷

5. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 96-97.

6. Gabriel JULIÀ I SEGUÍ, «Història de la música II», a *Enciclopèdia de Menorca*.

7. GEGANTERS DE MAÓ, «La gralla a Menorca», a *El blog dels gegants de Maó* (en línia), <<http://geganters-mao.balearweb.net/page/20>>.

Y en todas estas cavalgadas, han acostumbrat a portar davant del pendo persona qui toca el tamborino y flauta, y si los actuales obre[r]s volguessen millorar de instrument, se poden valer de los que al present se troben com son xeremias, etc.; que per lo passat faltaven.

Hi ha un interessant apunt de quan les dones a Menorca podien anar de festa, més encara si eren fadrines, en un estudi que analitza la dècada 1726-1736 (Perlasia i Pons i Alzina, 1992),⁸ tot i que sorprèn que esmenti les jotes de manera segurament massa primerenca, ja que sembla que arribarien a Menorca cap al segle XIX (i encara no apareixen en els dos balls més antics, el fandango i el bolero, que esmenta a finals d'aquest segle l'arxiduc Lluís Salvador):⁹

Comptades ocasions per a les fadrines eren el Carnaval, les guerres festives de taronjes i ametllanes, o els balls encantats. Consistien aquests en la pública subhasta simbòlica, per part del fabioler, del ball amb una soltera. Jotes i fandangos engrescaven la plaça major enllumenada, i el diner així recaptat anava a parar a la Universitat de cada terme.

De guitarrers d'aquells temps, més cap a principis del segle XIX a Menorca, se'n coneixen ben poques, com Pere Olivas¹⁰ —o Olives— (Maó, 05-01-1749 - ?), Joan Riudavets i Prieto (Maó, 28-12-1789 - ?)¹¹ i Josep Gutiérrez Palliser (Maó, 12-02-1834 - ?)¹².

Pel que fa als costums musicals i, sobretot populars, de Menorca, pocs documents en parlen —a diferència de la roba, que apareix sovint ben detallada—, però es troben petites i interessants excepcions, com aquest text de John Armstrong, que detalla una escena de dansa concreta (que recorda el ball eivissenc) i que esmenta que tant homes com dones saben tocar la guitarra, escrit el 1752:¹³

During the Carnival, and all Winter long, they dance in their Houses, in Summer this Diversion is taken in the Street, by Torch -Light. Their Musick is the Guitar, on which most of the Men and Women play. They dance in Couples, the Man exerting his Strength and Activity, and the Woman moving flow, and looking all the Time on the Ground. And though the Performance be never so wretched, the Spectators never fail to cry out, *Long live the Dancers!* which they return with, *Long live*

8. Josep PERLASIA i Joan PONS i ALZINA, «Dones escandaloses i ordre social a Menorca (1726-1736)», *Manuscripts*, 10 (gener 1992), p. 441-469.

9. «La jota», a *Cultura popular i d'arrel tradicional de Menorca* (en línia), <http://culturapopularmenorca.cat/continguts/?page_id=705>.

10. Antoni MIR i MARQUÈS i Joan PARETS i SERRA, *La guitarra a les Balears i els seus constructors*, p. 58.

11. Antoni MIR, «Juan Riudavets», a *La guitarra balear* (en línia), <<http://laguitarrabalear.blogspot.com.es/2011/05/juan-riudavets.html>>.

12. Gabriel JULIÀ i SEGUÍ, «Història de la música II», a *Enciclopèdia de Menorca*, p. 91.

13. John ARMSTRONG, *The history of the Island of Minorca*, p. 202-203.

the Lookers-on! Sometimes the Man is defired to say something to his Partner, on which the Compliment is always this Question, *What would you have me say to her, but that she has the Face of a Rose?*

They have but few Tunes, and these are dull too; though not altogether unsuitable to the Measure of the Lady, whose Looks are not in the least affected by the Diversion; and I have often thought their Countenances had more Solemnity and Mortification on these Occasions, than in the most serious Exercises of their Religion, that we Hereticks are allowed to be witness to.

It is observable, that they seldom practice those Diversions and Exercises which the more warlike People of Europe delight. They Sling is at preferent in little Use, except among the Shepherds, who are dextrous enough, in hitting a refractory Sheep, or Goat, at a great Distance.

I aquest segon text, un document localitzat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Maó, que parla de la benedicció, l'any 1754, de l'església del Carme de Maó (del qual tampoc no s'ha consultat la font primària):¹⁴

[...] y collocant a Christo Sacramentat en son lloc se estigué patent per espai de vuyt dias a le Missa Major de cade dia la que es cantá ab gran solemnitat de Música extraordinaria per tots vuy dias composta de italians, la música de Mahó, y alguns musichs de Ciutadella ab singulars instruments com son fogots [fagots], trompas de casse, xeremies, boens y clavins [clarins], [...].

I el clergue alemany C. F. H. Lindemann (1786) que, segons Méndez Vidal, diu el següent d'unes escenes que semblen típiques a l'època:¹⁵

La principal diversió dels menorquins consisteix en tocar la guitarra i les castanyoles. Els joves canten a les seves enamorades una serenata fins ben entrada la nit. Les diversions públiques són el Carnaval i les festes d'estiu. Durant el primer, el divertiment consisteix en disfresses i balls. La gent senzilla es disfressa nit i dia i va tocant la guitarra per carrers i camins; els nobles només es disfressen de nit.

I Julià, a l'*Enciclopèdia de Menorca*, recull també de Lindemann el text següent, en què la guitarra segueix sent protagonista:

Durant les vesprades de l'estiu, s'asseuen a la fresca i passen el temps molt alegrement tocant la guitarra. Molts cops, s'escolta aquesta música al carrer, ben entrada la nit, acompanyada de cançonetes. [...] El menorquí concep l'art de restar alegre i amb ànim divertit amb ben poca cosa. Després de treballar durant el dia, tota la diversió a la nit es redueix a tocar la guitarra i un parell de castanyoles.

14. GEGANTERS DE MAÓ, «La gralla a Menorca», a *El blog dels gegants de Maó* (en línia), <<http://geganters-mao.baleaerweb.net/page/20>>.

15. ALFONS MÉNDEZ VIDAL, «Lindemann i Vargas Ponce», *Diari Menorca* (en línia) (24 febrer 2013).

A més, a la literatura menorquina de l'època, trobem la guitarra i les serenates esmentades en dos fragments dels *Poemes burlescos i amorosos* d'un amic de Calbó, en Joan Ramis i Ramis (1746-1819), escrits el 1809:¹⁶

Es pastor qui veu tan clar
sa guitarra mal trempada,
tot atordit va quedar
i en sa boca ben badada;
i amb es cap baix se'n va anar
a buscar animorada.

O aquest altre:

Al·lota, si estàs contenta
de sa teva serenada,
cert que estàs molt enganyada
perquè era bastant dolenta.

Eren tan típiques aquestes sortides nocturnes on es cantava i tocava la guitarra que el 26 de febrer del 1837 apareixia un ban de l'alcaldia de Ferreries que, en el punt cinquè, deia el següent (Julià i Seguí, 2012):¹⁷ «Que tocada la queda no es sentin guitarres, ni cantin pel carrer».

L'arxiduc Lluís Salvador (1847-1915), que fou un intel·lectual interessat, entre altres coses, en l'etnografia, i que visqué uns anys a les Illes Balears, al llibre *Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo* (edició en castellà del 1984), diu el següent, a partir de les pròpies observacions del darrer terç del segle XIX:

Los instrumentos de música comunes en Menorca no lo son menos por doquier. Entre las clases más adineradas priva el piano; sin embargo, los más populares siguen siendo la guitarra y la mandolina (bandurria). Antaño, y aún a principios de este siglo, los muchachos solían tocar una especie de ocarina de caña parecida a la flauta de Pan, la syrinx de los griegos; estas flautas recibían el nombre de orgues de canyes o bufa-canyes, cuyos diversos tubos se sujetaban mediante un hilo pasado en vueltas cruzadas [...]. Este tipo de flauta era usado sobre todo en el centro de la isla, en San Cristóbal, etc. e incluso hoy puede oírse en ocasiones, aunque raras [...].

De igual modo que los instrumentos de cuerda y viento han relegado a segundo término a la vieja flauta, Menorca ha sido asimismo invadida por los bailes europeos, populares ya incluso en los corros callejeros de las plazas. Así, no ha de extrañar el ver bailar a la gente el vals y la polka en las callejuelas de las más pequeñas poblaciones. Antes eran el Fandango y el Bolero, las piezas preferidas de la gente joven con

16. Joel BAGUR, Josefina SALORD i Àlex VILLEYRA, *Joan Ramis, un il·lustrat de la Menorca disputada*, p. 71-72.

17. Gabriel JULIÀ I SEGUÍ, «Història de la música II», a *Enciclopèdia de Menorca*.

ocasió de las fiestas patronales de los pueblos, con excepción de la de San Antonio, o en días de carreras.

TERMINOLOGIA D'INSTRUMENTS

Antoni Febrer i Cardona (1761-1841), gramàtic i lexicògraf, publicava el *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*, cap a l'any 1830, una obra que va estar elaborant durant gairebé tres dècades, i que hem buidat tot cercant tots aquells termes que fan referència a instruments musicals (vegeu l'annex 1).

Aquest diccionari deixa entendre els instruments musicals que existien o s'havien conegut a l'illa, i crea un corpus de més de seixanta denominacions a Menorca a principis del segle XIX. De tots aquests instruments, pocs són els que queden representats a la iconografia, i que apareixen de manera recurrent: la guitarra, el flabiol, el tamborí i les castanyoles. Per tant, podem dir que a la iconografia quasi sempre apareixen instruments musicals en situacions de festes populars i, molt excepcionalment, en algun altre àmbit (esglésies, salons de gent benestant, etc.). I per això crida especialment l'atenció el quadre de Calbó, en què no només apareixen instruments populars, sinó un conjunt d'instruments més utilitzats habitualment a la «música clàssica».

Al diccionari s'hi han trobat molts altres instruments, com són els cordòfons (violí, viola, violoncel i contrabaix), els aeròfons (clarinet, trompa, baixó, flauta), comuns del període clàssic, i d'altres com l'anafil, la bandola, la bandúrria, la corneta, la cornamusa, el clavicèmbal (anomenat *clavi-címbol*), el cromorn, la dolçaina, la cítara... I d'altres, molt interessants, com la caramella o el pifre, el primer representat, per exemple, en un dibuix de Joan Chiesa, *Estudi de personatges*, i també en el quadre de Hoodgerheyden, del 1763, on una dona toca la caramella amb dues mans i una nena amb una, totes dues amb les galtes inflades, posició pròpia d'instruments d'inxa i de respiració circular. Actualment no en queden traces a Menorca, i és ben present a les Pitiüses i Sardenya, a més d'algun rastre a Mallorca i a l'Empordà (Ayats i Ginesi, 2001).

Costa d'entendre, veient aquesta riquesa d'instruments, que possiblement s'ha d'agrair a l'intens tràfic del comerç marítim, per què se n'han representat ben pocs al llarg de la història pictòrica.

I molt menys representats queden els lutiers en aquest diccionari, ja que recull només dos termes molt específics: *guitarrer* i *orguener*, potser perquè en aquella època qui construïa instruments ho feia dins de gremis (de fusta, de cordes) i no s'anomenaven amb noms específics de factors d'instruments.

LA ICONOGRAFIA MUSICAL A MENORCA

Pel que fa a la iconografia musical a Menorca entre els segles XVIII, XIX i principis del segle XX (n'hi ha algun més posterior a l'època que analitzem), s'han tro-

bat trenta-una obres (deixant de banda relleus, escultures o fotografies) amb la representació de diversos instruments, la majoria de les quals a Ca n'Oliver (casa museu); l'esbós de Calbó *Festa en el riu Pla* es va visionar al Museu de Menorca, i les altres queden referenciades a la bibliografia consultada. Aquí s'organitzen de manera temàtica i cronològica:

Paisatgisme:

— *Festa a Sant Llorenç de Binixems* (apareixen tres guitarres, una flauta traversera i dos balladors possiblement amb castanyoles), anònim atribuït a Giuseppe Chiesa, entre el 1720 i el 1789.¹⁸

— *Personatges ballant* (dos balladors, home i dona, amb castanyoles), de Joan Chiesa (1754-1833), de la Col·lecció M. Àngels Vidal Bendito.

— *Festival at the restoration to Great Britain by treaty of Paris* (1763, on apareixen tres guitarres, un flabiol i un tambor —el flabioler d'una qualcada on apareix la bandera de Sant Llorenç d'Alaior, representat amb unes graelles—, unes castanyoles, dues caramelles o instruments amb inxa —totes dues en mans d'una dona i una nena—), de Hoodgerheyden (1763).¹⁹

— *Vista del puerto de Mahon, tomada de la parte de Cabo Mola* (apareix un guitarrista —bé podria ser un guitarró, per la mida petita de la caixa— i una parella de balladors possiblement amb castanyoles), de Joan Chiesa, obra posterior al 1770.

— *Pagesos benestants ballant a l'entrada de Binigemor* (una guitarra i dos balladors amb castanyoles), de finals del segle XVIII, anònim de la col·lecció particular de Gabriel Julià.²⁰

— *Festa de camp a Sant Llorenç de Binixems* (apareixen dues guitarres i dos balladors possiblement amb castanyoles),²¹ de Joan Chiesa Bagur (1754-1833).

— *Festa de Carnaval en el riu Pla* (guitarres, bandola, castanyoles i un grup de ministrers, que analitzem més endavant), de Pasqual Calbó (ca. 1802).

— *Festa popular a Sant Llorenç de Binixems* (tres guitarres, un flabiol i un tambor), de Francesc Hernández Sanz (1863-1949).

— *Festa popular a l'ermita de Sant Llorenç de Binixems*, anònim de la col·lecció particular de Gabriel Julià (apareixen dues guitarres i dos balladors amb castanyoles), ara a l'Ajuntament d'Alaior.²²

— *Feste del dia de Sant Joan al temps dels Jurats, al pla de la Parròquia* (un flabioler amb flabiol i tamborí), anònim (datat entre els segles XVIII i XX, segons la cartella de Ca n'Oliver).

18. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 42-43.

19. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 73.

20. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 15-16.

21. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 22-23.

22. Gabriel JULIÀ I SEGUÍ, «Història de la música II», a *Enciclopèdia de Menorca*, p. 148.

— *Parella que balla un fandango* (aquarel·la) (apareixen dos balladors amb castanyoles), de Francesc Hernández Mora (1905-1980).

— *Home que toca una guitarra* (guitarra), de Francesc Hernández Mora (1905-1980).

— *Escena d'una festa camperola* (dues guitarres i balladors amb castanyoles), de Francesc Hernández Mora (1905-1980).

— *Festa camperola a Sant Llorenç de Binixems, Alaïor* (una guitarra i dos balladors, possiblement amb castanyoles), de Francesc Hernández Mora (1943).

FIGURA 2. Diversos quadres representant la festa de Sant Llorenç de Binixems: *Festa a Sant Llorenç de Binixems* (Chiesa), *Festival at the restoration to Great Britain by treaty of Paris* (Hoodgerheyden), *Festa de camp a Sant Llorenç de Binixems* (Chiesa fill), *Festa popular a Sant Llorenç de Binixems* (Hernández Sanz), *Festa popular a l'ermita de Sant Llorenç de Binixems* (anònim).

FONT: Sara Guasteví.

Altres (teatre, retrats, sostres):

— *Església de Santa Maria: estucs del retaule de la Capella de Sant Josep* (quatre àngels tocant violí, arpa, flauta travessera i llaüt i dos cantant amb una partitura), de Ferran Miquel Comas (1742-1799).

— *Església del Carme: retaule de Sant Francesc* (àngel tocant un llaüt), atribuït a Ferran Miquel Comas (1742-1799).

— *Lord George Lennox, coronel del 25è regiment de Menorca* (una escena militar on apareixen un flautí i un tambor), atribuït a Giuseppe Chiesa (ca. 1771).^{23, 24}

— [*Palau Salort (antigament Martorell), Ciutadella, pintura mural*] (segons Carbonell, paisatges descriptius de Ciutadella i de les festes de Sant Joan, no l'hem pogut veure i no sabem quins instruments hi apareixen), autor desconegut (s. XVIII-XIX).²⁵

— *Estudi d'indumentària menorquina o Estudi de personatges* (una flauta travessera, dues guitarres i un aeròfon amb inxa, possiblement un reclam o una caramella), de Joan Chiesa Bagur (1754-1833).²⁶

— *Vue de la scène du théâtre de Minorque. Le malade imaginaire* (apareixen un director d'orquestra i una filera d'uns quinze violinistes o músics al fossat) (ca. 1760).

— [*Cel ras de la planta pis del número 9 de la plaça del Príncep de Maó, on apareixen Atena, Apol·lo i Hades*] (hi apareixen partitures i una lira), atribuït a Pasqual Calbó (1780-1809).

— [*Cel ras dedicat als déus Juno i Èol de la planta pis de la casa número 9 de la plaça del Príncep de Maó*] (hi apareixen una lira i una trompeta), atribuït a Pasqual Calbó (1780-1809).

— [*Sanefes del saló de la casa número 21 del carrer d'Isabel II*] (hi apareixen un violó, una trompa natural, un anafil, una lira i partitures), atribuït a Pasqual Calbó (1780-1809).

— *Retrat d'Àngela Seguí i Poly* (un saltiri, partitura i plectres), de Pasqual Calbó (1810).

— *Festa celebrada el 1853 en el Pla o Cós de Gràcia* (segons Carbonell, apareixen el bisbe i diverses autoritats, actuació de la Capella de Santa Maria i diversos instruments, no l'hem pogut localitzar) (1853).²⁷

— *Une serenade a Mahon* [il·lustració] (una guitarra), de Gaston Vuillier (1890).

23. Guillem SINTES ESPASA, «Història de l'art I», a *Enciclopèdia de Menorca*, p. 214.

24. «Lord George Lennox (1737-1805), Colonel of the 25th Regiment of foot, c. 1771», a *Art UK* (en línia), <<https://artuk.org/discover/artworks/lord-george-lennox-17371805-colonel-of-the-25th-regiment-of-foot-c-1771-182589>>.

25. Xavier CARBONELL i Donald G. MURRAY, *La imatge de la música en les Illes Balears*, p. 124.

26. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 96-97.

27. Xavier CARBONELL i Donald G. MURRAY, *La imatge de la música en les Illes Balears*, p. 124.

— [*Gravat de bufacanyes*] (una flauta de Pan), de Lluís Salvador (1847-1915).

— *La fama i el comerç* (hi apareix un anafil, el quadre és d'estil neoclàssic i representa dos genis alats), de Giuseppe Patania i Stefano Cotardi (segle XIX).

— *Episodis de la guerra de Roma contra els etruscs*, en un sostre de Ca n'Oliver (a la sanefa hi apareix una dona tocant una trompeta recta) (segle XIX).

— [*Seguici bàquic*], sostre de Ca n'Oliver (hi apareixen platerets i un aulos; al web del museu l'anomenen *caramelles i siringues*), de Giuseppe Patania i Stefano Cotardi (1804-1805).

— *Escena musical de carrer* (banda de músics on es distingeixen una trompa, dos clarinets, un oficleide i un tambor), autor desconegut (segle XIX).²⁸

FIGURA 3. *Retrat d'Àngela Seguí i Poly*, de Pasqual Calbó (1810).

FONT: Sara Guasteví.

28. Xavier CARBONELL i Donald G. MURRAY, *La imatge de la música en les Illes Balears*, p. 124.

FIGURA 4. *La fama i el comerç*, de Giuseppe Patania i Stefano Cotardi (segle XIX).
FONT: Sara Guasteví.

A més, a la Col·lecció Tomàs Vidal Bendito hi ha un dibuix, només el detall —desconeixem l'obra sencera—, d'un home amb barretina que sembla dur unes castanyoles a la mà.²⁹

De totes aquestes obres de la llista, sis representen exactament la mateixa escena, una festa o romeria a Sant Llorenç de Binixems, amb algun detall canviat, com poden ser les banderes o els colors emprats o el nombre de gent representada, però tots repeteixen el lloc, l'enquadrament, els personatges i la situació festiva..., cosa que ens fa pensar en la moda de la còpia artística a partir d'un original, dins d'un *tòpos* paisatgístic de festa popular.

L'ermita de Sant Llorenç de Binixems fou fundada l'any 1301 per Jaume II, al terme actual d'Alaior, on cada any se celebrava la festa religiosa en honor a aquest sant. L'any 1853, aquesta festa es traslladà per complet al poble d'Alaior.³⁰

29. Damià BOSCH, Rut MONT i Anna SERRA, *La indumentària menorquina en el segle XVIII*, p. 127.

30. «Sant Llorenç (Alaior)», a *Cultura popular i d'arrel tradicional de Menorca* (en línia), <http://culturapopularmenorca.cat/continguts/?page_id=2253>.

I ara cal introduir i explicar l'afecció de Calbó per la música que relaten tant Jordi Carbonell (1991):³¹

Hem de tenir en compte que Calbó devia haver fet coneixença de Haydn a la cort imperial de Viena, i el detall assenyalat en aquests frescos [pintures d'un sostre de la casa Vidal, *Allegoria de la Música*] podria deure's a una devoció per Haydn tant del senyor de la casa com del pintor o, ben probablement, de tots dos alhora.

Com Sintés Espasa en l'article «Pasqual Calbó i la música» (2017), en què analitza l'estada del pintor a Viena i les tres pintures on apareixen de manera més o menys destacada instruments musicals —*Allegoria de la música* (hi apareixen un violó, una trompeta, una lira i una flauta travessera), *Festa en el riu Pla* (n'analitzem els instruments en aquest article) i *Retrat d'Àngela Seguí i Poly* (amb un saltiri, una partitura i un parell de plectres)— i conclou així:³²

El perquè de la predilecció de la il·lustració per aquests músics [Haydn, Jommelli] —i altres com Stamitz o Pleyel— l'hem de cercar en la creença de la idea d'un ordre universal que tendeix a l'equilibri de les forces i l'harmonia de les formes. Així es defineix també l'estil clàssic de les seves creacions. A través de la música, Calbó també se'n apareix com a coneixedor profund i transmissor de la cultura europea del moment que li va tocar viure.

FESTA EN EL RIU PLA, DE PASQUAL CALBÓ

Al llarg del 2017 es van celebrar actes diversos i una exposició per a commemorar el bicentenari de la mort de Pasqual Calbó i Caldés (1752-1817), pintor menorquí, considerat un dels millors a l'hora de retratar la història de l'illa. Va ser alumne del pintor italià Giuseppe Chiesa (1720-1789), establert a Menorca, i fou justament ell qui el va empènyer a marxar a Itàlia per acabar els estudis (a Venècia i Roma); més tard, aniria a Viena, on el van nomenar primer delineant de la galeria imperial de la ciutat i, després, primer pintor de cambra de l'emperadriu i director de la galeria d'art.³³

De Chiesa va aprendre, justament, una gran capacitat de precisió i objectivitat de les pintures, on il·lustra perfectament els detalls dels vestits i els paisatges. La seva obra és molt variada i inclou obres de caràcter religiós, paisatges, retrats, costumisme, còpies d'altres pintors i decoració de sostres.

31. Jordi CARBONELL, *Miscel·lània Jordi Carbonell*, vol. 4, p. 70.

32. Guillem SINTÉS ESPASA, «Pasqual Calbó i la música», *Menorca Es Diari* (4 octubre 2017), p. 27.

33. «Pasqual Calbó i Caldés», a *Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure* (en línia), <//ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Pasqual_Calb%C3%B3_i_Cald%C3%A9s&oldid=19250941> (consulta: 15 novembre 2017).

Dibuixava escenes de situacions habituals, com aquest interessant esbós a llapis i tinta, d'aproximadament l'any 1802, *Festa en el riu Pla*, que crida especialment l'atenció per la quantitat d'instruments musicals que hi apareixen. És un estudi previ al quadre final, però serveix molt bé per a fer una descripció iconogràfica, tenint en compte que s'hi poden apreciar molt millor els detalls que en el quadre final. Calbó se sol centrar més en el detall dels dibuixos en aquarel·la que en els colors, que deixa en un segon terme.

Cap a l'any 1802 Calbó, doncs, fa aquest esbós que es descriu, una aquarel·la sobre paper, que té diversos títols segons les fonts consultades: *Festa de Carnaval a s'Altra Banda* o *Festa campestre en el riu Pla* o *Festa en el riu Pla*, «quadre de 122 x 80 cm de la col·lecció Montoto, de Barcelona, que representa una escena típica, amb gent que menja i beu, músics que sonen guitarras i bandúrries, balladors de fandango i gent que desembarca, tot aquest conjunt ubicat a la platja del riu Pla, amb la ciutat de Maó al fons» (Andreu Adame, Hernández i Sintés Espasa, 1986).³⁴

Aquesta platja, riu Pla, es troba a llevant de l'illa Pinto, on després hi va haver el dic sec i construccions militars que encara queden, i el perfil de Maó es veu clar, marcat per l'església de Sant Francesc a la dreta, Santa Maria al mig i l'església del Carme a l'esquerra.

I és el mateix Sintés Espasa qui, anys després, el 2017, redefineix el conjunt de músics:³⁵

Músics que toquen guitarres, bandúrries, violins, panderetes, flautes, bombar-dins, trompes, trompetes i un fagot entre balladors de fandango i de minuet. També desembarca un contrabaix.

En aquest esbós (vegeu figura 5), i es passarà tot seguit a analitzar més de prop alguns casos que ens poden generar dubtes, es poden arribar a comptar fins a vuit guitarres (que s'indiquen amb cercles vermells), el que podria ser una bandúrria (el cercle taronja a la dreta del tot de la imatge), un pandero (el cercle blau), un trio de corda de dos violins i un violoncel (el cercle verd) i un grup de fins a deu músics (el cercle groc), amb els instruments següents: un baixó, dues trompes, quatre xeremies (podrien ser oboès), una flauta travessera, uns platerets i un gran bombo de doble membrana.

I cal afegir que és molt possible que els balladors (cercles blancs) puguin dur castanyoles, hipòtesi que es pot fer a partir d'altres quadres i dibuixos de l'època on es veuen dibuixades més clarament.

34. Cristina ANDREU ADAME, Ángeles HERNÁNDEZ i Guillem SINTÉS ESPASA, *Pascual Calbó, la pintura cosmopolita del XVIII*, p. 42-43.

35. Guillem SINTÉS ESPASA, «Pasqual Calbó i la música», *Menorca Es Diari* (4 octubre 2017).

FIGURA 5. Esbós amb cercles de colors remarcant instruments i grups que dansen.

FONT: Sara Guasteví.

Hi ha dues grans escenes diferenciades, la gent que forma part de la barca, on també hi ha festa, i els seus voltants, i la gent que ja es troba a terra, entre menjar, beure, música i dansa. Aquestes dues escenes tenen una segona distinció: la indumentària dels grups de gent, de manera que es poden distingir els personatges entre les classes populars i les més riques. No podem arribar a distingir si hi ha nobles, però sí gent benestant i a la moda, mesclada amb gent d'estrats inferiors. I una tercera distinció: el fet musical i la dansa.

La idea que apunta algun text explicatiu d'unes barques que duen la gent del vaixell cap a terra no és del tot clara i no té gaire sentit si ens fixem que hi ha una passarella que permet a la gent de dins arribar a terra. Per tant, podem imaginar que aquestes altres barques duen gent directament de l'altra banda del port, o sigui, des de la ciutat de Maó.

I comencem a analitzar, d'esquerra a dreta, les escenes on apareixen les guitarres i la mandolina, marcades amb cercles vermells i un de taronja, el pandero (cercle blau) i el gran conjunt (el cercle groc).

1. Un home amb barretina i roba ampla duu una guitarra a la mà dreta, agafant-la pel mànec, dins una barca d'on baixa gent, i té els dos braços aixecats, en posició de saludar coneguts. Per la mida petita, sembla una guitarra d'aparença barroca (potser de cinc ordres?), i no pas les guitarres més grans i de sis cordes que es començaven a construir en els darrers anys del segle XVIII. Aquesta interpreta-

ció segons els models «antics» concordaria amb la barretina i la roba ampla habitual de les classes menestrals.

FIGURA 6. Detall, home amb barretina i guitarra.
FONT: Sara Guasteví.

2. Un home amb barretina duu la guitarra —que, per la gran mida que sembla tenir, podria ser un guitarrot— sota el braç dret i, amb la mà esquerra, sembla demanar almoïna a un senyor amb capell, possiblement de classe mitjana o alta. Podria ser un instrument de factura popular que, com la «guitarra grossa» dels documents de Bernardo Olives del 1693 (un segle abans), feia servir «cordes grosses per marcar els baixos», o sigui, bona per a fer ballar. Febrer i Cardona inclou el terme *bordó* al seu diccionari, entès justament com a corda grossa.

FIGURA 7. Detall, home amb barretina i guitarra.
FONT: Sara Guasteví.

3. Un home assegut a una pedra, amb capell gavatx (amb la ventalla ampla bastant decaiguda) toca la guitarra i té una parella de balladors just al davant. Duu un xamberg amb les ales blanques i sabates amb detalls a la sivella, indumentària pròpia dels pagesos.

FIGURA 8. Home assegut a una pedra tocant la guitarra.
FONT: Sara Guasteví.

4. Un home amb jaqueta per damunt les espatlles i barretina duu la guitarra a la mà esquerra, conversa amb un altre home. La mida és semblant o lleugerament més grossa que la de l'escena 1.

FIGURA 9. A la dreta, home amb barretina i guitarra a la mà.
FONT: Sara Guasteví.

5. Un home, també amb barretina, a dins la barca, toca la guitarra i té també dos balladors al davant i, fins i tot, podríem imaginar que aquests balladors toquen les castanyoles, però no es veuen clarament.

FIGURA 10. Home tocant la guitarra dins la barca gran.

FONT: Sara Guasteví.

6. Una dona, amb *rebojillo*, que al cap duu una cistella amb —possiblement— menjar, transporta una guitarra a la mà dreta, agafant-la pel mànec. És l'única dona amb una guitarra, tot i que les descripcions diuen que era un instrument tocat tant per homes com per dones (Armstrong, 1752). La mida de la guitarra no sembla ser petita.

FIGURA 11. Dona amb guitarra.

FONT: Sara Guasteví.

7. Dos homes amb barretina, asseguts, toquen la guitarra, tenen també una parella de balladors uns metres més enllà. Toquen junts dos instruments no gaire petits.

FIGURA 12. Dos homes amb dues guitarres.

FONT: Sara Guasteví.

8. En el cercle taronja, intuïm, tot i que no es veu gaire clar, un home amb els peus fora de la barca, amb capell i roba ampla, amb una mandolina a les mans, per la forma arrodonida de la caixa.

FIGURA 13. Home amb mandolina dins una barca.

FONT: Sara Guasteví.

L'anomenada, a la majoria de documents que esmenten aquest esbós concret, *bandúrria* té un cercle taronja (número 8 de la figura 5), a la part dreta de la imatge, es veu molt petita i desdibuixada, així que tot són, més aviat, suposicions. Ara bé, si ens fixem en la definició de *bandúrria* de Coromines:³⁶

36. JOAN COROMINES I VIGNEAUX, «Bandola», a *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*.

En català solament en trobem dades molt tardanes: tots dos [bandola i bandúria] es registren primerament en el dic. de Belvitges, de 1803, i en escriptors de fi de segle (no es troben encara en els diccs. dels ss. XVI-XVIII). Bandúria en castellà es documenta ja en Juan Ruiz, a. 1330. Bandola, igual que el diminutiu bandolina o mandolina, degué arribar per conducte de l'italià. [...] És popular a Mallorca com a nom d'instrument usat pel fadrinatge: «despenja'm una bandola / ja que la lira me manca», «i al cap d'un poc les bandoles dels fadrins enamorats» (Coromines, 1980-1991).

Ens agafaríem als termes *bandola* o *mandolina*, emprada en una situació que, en una festa com aquesta, pot ben ésser de festeig.

En conjunt, doncs, hi ha set guitarres: una o dues de petites, una de ben grossa o guitarrot i quatre o cinc de mida mitjana o habituals per a l'època. Per tant, una varietat notable de mides i un altíssim nombre d'instruments, atenent que només dues toquen juntes. La pintura fa bona la idea que la guitarra era l'instrument més comú i que gairebé tothom sabia tocar. Una és en mans d'una dona, segurament d'estament menestral. Les altres en mans de cinc homes amb barretina i vestits de treballadors de mar o menestrals, i només una en mans d'un home amb capell, potser de classe una mica més elevada.

El cercle verd és, potser, el més curiós o divertit, ja que hi apareixen dins una barca, dos violinistes i un violoncel·lista, que bé podria ser, per l'època, un violó o *violone*. Van vestits amb casaques i calçons ajustats. I tots amb capell: són d'estament més refinat, ni que sigui perquè serveixen als senyors i a les classes dirigents. Serien els que connectaven amb el classicisme de Haydn i Viena o potser la continuació dels «músics italians» del manuscrit del 1754 i dels músics del teatre de la pintura del 1760.

FIGURA 14. Trio dins una barca i dona amb pandereta.

FONT: Sara Guasteví.

Al cercle blau hi ha una dona tocant un pandero i podria ser (és una hipòtesi perquè no es pot veure prou bé) algú que l'acompanya amb castanyoles.

I per a acabar, el cercle groc, amb un conjunt gran format per instruments de vent i de percussió. La vestimenta és de casaques i calçons ajustats. Com hem dit abans, hi apareixen:

- un baixó: es dedueix per la campana, més curta, i també segons l'opinió de Josep Borràs, especialista en aquest instrument;
- dues trompes de tipologia barroca;
- quatre xeremies (podrien ser oboès, tot i que la forma de la campana i la llargada ens fa pensar en la xeremia com a primera opció);
- una flauta travessera;
- uns platerets, i
- un bombo gran de doble membrana.

FIGURA 15. Conjunt de músics de vent i percussió.
FONT: Sara Guasteví.

Per aquesta tipologia, i perquè clarament toquen música a l'aire lliure, es pot deduir que, per l'època, eren la generació següent de la «música de Maó» que esmenta el document del 1754, transformació dels antics ministrers envers el que poques dècades després seran les bandes de vent i les orquestres de ball. Podrien ben ser una mena de «baula perduda» entre els ministrers de l'Antic Règim i les orquestres de ball que triomfen ja en el segle XIX. El gest de senyors elegants de la parella que balla al seu os acaba de fer entendre l'estil de dansa d'estament elevat que devien interpretar; podria ser un minuet?

I per a finalitzar, als cercles blancs hem destacat els balladors. No hi entrem en gaire detall, però si hi havia músics era per a fer ballar la gent, i més en una festa. La dansa que podrien estar ballant les diferents parelles podria ser el fandango (M. Antònia Moll fa referència a un text de Ciutadella, del 1782, que es-

mentaria per escrit aquest ball per primera vegada),³⁷ ja que entenem que la jota arribaria més tard a Menorca.

I llancem una última hipòtesi: tots els qui toquen o duen una guitarra van amb vestimentes pròpies de la classe popular i, en canvi, el conjunt més gran de músics (vent i percussió) van més ben vestits, amb roba ajustada, com si fossin una orquestra pagada per a l'ocasió.

Tot això en una escena probablement de les sortides festives (poden ser de Carnestoltes o de l'estiu) de l'any 1802, o sigui, que presentaria la Menorca de poques setmanes abans del Tractat d'Amiens (març del 1802) que la fa passar de mans del Regne Unit de la Gran Bretanya a mans del Regne d'Espanya.

CONCLUSIONS

D'entrada, és curiós el fet que de Menorca hi ha molta literatura al voltant de la música que entenem com a «clàssica», de la qual tenim poca iconografia i, en canvi, ben poc s'ha dit de la música tradicional o popular, que es troba molt més representada a les pintures i als dibuixos.

Aquest conjunt de trenta-una obres d'iconografia musical a Menorca indica que poques vegades es representen fets musicals de l'illa, però, quan es fa, és majoritàriament en un entorn de festes, ja siguin populars o interclassistes i, en el cas de Pasqual Calbó, són festes laiques, en total absència de l'estament religiós.

En aquest article s'ha volgut mostrar quines són les fonts tant escrites com pictòriques que ajuden a entendre els instruments i la música de Menorca d'aquells temps, i esperem que ben prest hi hagi noves recerques més profundes.

BIBLIOGRAFIA

- ANDREU ADAME, Cristina. «El paisatgisme a Menorca al segle XIX». *Randa*, 45 (2000), p. 53-75.
- ANDREU ADAME, Cristina; HERNÁNDEZ, Ángeles; SINTES ESPASA, Guillem. *Giuseppe Chiesa*. Maó: Ajuntament de Maó, 1985.
- *Pascual Calbó, la pintura cosmopolita del XVIII*. Maó: Ajuntament de Maó, 1986.
- ARMSTRONG, John. *The history of the Island of Minorca*. Maó: C. Davis, 1752.
- AYATS, Jaume; GINESI, Gianni. «Els forbiols i altres instruments de canya al Baix Ter». A: *Cobloquis del flabiol 2000-2001*. Arbúcies: Ajuntament d'Arbúcies, 2001.
- BAGUR, Joel; SALORD, Josefina; VILLEYRA, Àlex. *Joan Ramis, un il·lustrat de la Menorca disputada*. Maó: IES Joan Ramis i Ramis, 1996.

37. M. Antònia MOLL i Xavier MOLL, «La música popular a l'illa de Menorca», a *Història de la música catalana, valenciana i balear: música popular i tradicional*, p. 234.

- BOSCH, Damià. «La indumentaria de Menorca en el siglo XVIII». *Narría: Estudios de Artes y Costumbres Populares*, 109-112 (2005), p. 33-40.
- BOSCH, Damià; MONT, Rut; SERRA, Anna. *La indumentària menorquina en el segle XVIII*. Menorca: Consell Insular de Menorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2008.
- BOSCH ANGLADA, Andrés. «Los antiguos gremios de Ciudadela». *Revista de Menorca* [Maó: Ateneu de Maó], 37 (1946).
- CARBONELL, Jordi. *Miscel·lània Jordi Carbonell*. Vol. 4. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1991.
- CARBONELL, Xavier; MURRAY, Donald G. *La imatge de la música en les Illes Balears*. Palma de Mallorca: Govern de les Illes Balears, 2004.
- COROMINES I VIGNEAUX, Joan. «Bandola». A: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1980-1991.
- DESCALZO, Amalia. «Pròleg». A: BOSCH, Damià; MONT, Rut; SERRA, Anna. *La indumentària menorquina en el segle XVIII*. Menorca: Consell Insular de Menorca, 2008.
- «El fandango». A: *Cultura popular i d'arrel tradicional de Menorca* [en línia]. 2018. <http://culturapopularmenorca.cat/continguts/?page_id=702> [Consulta: 2 febrer 2018].
- FEBRER I CARDONA, Antoni. *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005.
- GEGANTERS DE MAÓ. «La gralla a Menorca». A: *El blog dels gegants de Maó* [en línia]. 2009. <<http://geganters-mao.balearweb.net/page/20>> [Consulta: 2 febrer 2018].
- JULIÀ I SEGUÍ, Gabriel. «De l'origen i l'evolució del ball popular menorquí». A: *II Jornades de Cultura Popular a les Illes Balears*. Menorca: Consell Insular, 1994.
- «Història de la música II». A: *Enciclopèdia de Menorca*. Maó: Obra Cultural de Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, 2012.
- LINDEMANN, C. F. H. *Geographische und Statistische Beschreibung der Insel Minorca*. Leipzig: Weygandschen buchhandlung, 1786.
- «Lord George Lennox (1737-1805), Colonel of the 25th Regiment of foot, c. 1771». A: *Art UK* [en línia]. <<https://artuk.org/discover/artworks/lord-george-lennox-17371805-colonel-of-the-25th-regiment-of-foot-c-1771-182589>>.
- MÉNDEZ VIDAL, Alfons. «Lindemann i Vargas Ponce». *Diari Menorca* [en línia] [Maó] (24 febrer 2013). <<https://menorca.info/opinion/firmas-del-dia/2013/558113/lindemann-vargas-ponce.html>> [Consulta: 15 novembre 2017].
- «Els primers banys de mar a Menorca. Les casetes de bany». A: *Qui compta, s'erra* [en línia]. 2014. <<http://amendezvidal.blogspot.com.es/2014/06/el-primers-banys-de-mar-menorca-les.html>> [Consulta: 2 febrer 2018].
- MIR I MARQUÈS, Antoni. «Juan Riudavets». A: *La guitarra balear* [en línia]. 2011. <<http://laguitarrabalear.blogspot.com.es/2011/05/juan-riudavets.html>> [Consulta: 11 novembre 2017].
- MIR I MARQUÈS, Antoni; PARETS I SERRA, Joan. *La guitarra a les Balears i els seus constructors*. Palma de Mallorca: Imprenta Homar, 2004.
- MOLL, M. Antònia; MOLL, Xavier. «La música popular a l'illa de Menorca». A: *Història de la música catalana, valenciana i balear: música popular i tradicional*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
- «Pasqual Calbó i Caldés». A: *Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure* [en línia]. <[//ca.wikipedia](http://ca.wikipedia)>.

- org/w/index.php?title=Pasqual_Calb%C3%B3_i_Cald%C3%A9s&oldid=19250941> [Consulta: 15 novembre 2017].
- PERLASIA, Josep; PONS I ALZINA, Joan. «Dones escandaloses i ordre social a Menorca (1726-1736)». *Manuscripts*, 10 (gener 1992).
- RAMIS I RAMIS, Joan. *Ensayo sobre la topografía, é historia natural, civil y política de Menorca. Por el Dr. Dn... asesor de la Comandancia General de la Isla*. Maó: Andreu Murillo, 1786.
- SALVATOR, Ludwig. *Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*. Olañeta, 1984.
- «Sant Llorenç (Alaior)» A: *Cultura popular i d'arrel tradicional de Menorca* [en línia]. <http://culturapopularmenorca.cat/continguts/?page_id=2253> [Consulta: 4 octubre 2018].
- SINTES ESPASA, Guillem. «Història de l'art I». A: *Enciclopèdia de Menorca*, p. 214.
- «Pasqual Calbó i la música». *Menorca Es Diari* [Maó] (4 octubre 2017).
- SINTES Y DE OLIVAR, María. *Pascual Calbó Caldés: un pintor menorquí en la Europa Ilustrada*. Palma de Mallorca: Caja de Baleares Sa Nostra, 1987.

ANNEX I

Corpus d'instruments musicals existents a Menorca les primeres dècades del segle XIX, a partir del diccionari d'Antoni Febrer i Cardona, *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*, confegit entre els anys 1805 i 1830.

Jaume Ayats apunta que per a la correcta lectura fonètica dels mots cal tenir en compte el particular ús dels accents que fa Febrer, pràcticament a l'inrevés de la normativa actual: fa servir l'accent agut en *é*, *ó* i *á* per a indicar les vocals obertes corresponents (i també el circumflex *ê* per indicar oberta) i l'accent greu (*è* i *ò*) per a indicar la vocal tancada.

RELATIU A INSTRUMENTS MUSICALS

- anafil (añafil; espèce de trompette; tuba punica)
- árpa (harpa; harpe, harpa; cythara)
- bandóla (bandola; espèce de lyre, ou de luth; lyra minor)
- bandúrria (bandurria; pandore; trium fidium lyra)
- baxó (baxon; basson; decumana tibia musica)
- bombárda (bombarda; bombarde; bombardar)
- campanar (campanario; clocher; campanaria turris)
- caramélla (caramillo, pipa; chalumeau; calamus, avena)
- cascavèll (cascabel; grelot; crotalum)
- castañeta (castañeta; claquement des doigts; digitorum crepitus)
- castañolas (castañetas; castagnettes; crotalum ligneum)
- címbol v. clávi-címbol (clavicymbalo; clasessin; fiddle organum majoris modi)
- cítara (cítara; luth; cithara)
- clarí (clarín; cor de chasse, clairon; tuba)
- clarinèt (clarinete; clarinette; buccina)

- clavi-címbol, ô clávi-córt (clavicymbalo, ó clavicordio; clavessin; fidiculare organum majoris modo)
- cóntre-báx (contrabaxo; basse-contre; vox-gravis)
- córn de cornar (bocina; lambis; cochlea major)
- cornamussa, v. sac de gemègs (gaita; musette; tibia utricularia)
- cornêta (corneta; cornet; buccina)
- cromórn (cromorne)
- dolsáina (dulzaina; espèce de petite trompette; tubae africanae genus)
- cítara (cítara; luth; cithara)
- esquellót (cencerro; sonnaile; tintinnabulum)
- fabiól (caramillo, flautilla; flageolet; fistula)
- fagót (fagot; fagot, basse de hautbois; lituus musicus)
- fláuta (flauta; flûte; fístula)
- forte-piano (forte-piano)
- gáita (gaita; musette; uter symphonicus)
- guiterra (guitarra, viguela; guitarre; fidicula, chelys)
- guiterrêta (guitarrilla; petit guitarre; parva chelys)
- guiterró (guitarrillo; petite guitarre; parva chelys)
- hárpa (harpa; harpe; cithara)
- líra (lira; lyre; lyra)
- llaüd (laüd; espèce de chebec long et étroit; navicula)
- lut (laud; luth; cithara, testudo)
- nafil (añafil, trompette dont se servent les Maures; fistual, punica tuba)
- oboé (oboé; hautbois; tibia major)
- órgue (órgano; orgue; pneumaticum organum)
- orguêt (organillo; petite orgue; organum minus)
- pandèro (pandero, adufe; tambour de basque; tympanum, naulium)
- picaról (cencerro, esquila; sonnaile; pecuarium tintinnabulum)
- pífol V. siulet (pífano, pífaro; fifre; militaris fistula)
- rebéc (rabel; rebec; lyra rustica, barbiton)
- repicò, ô repiquêt (repiqueta; carillon de cloches; campanarum festiva pulsatio)
- róllo de campánas (clave; carillo de cloches; harmonicis campanarum numerosus ordo)
- sác de gemègs (gaito; musette; tibia utricularia)
- sacabútxo v. sambúco (sacabuche; saquebute; sambuca)
- saltéri (salterio; psalterion; psalterium, nablum)
- saltíri (salterio; psautier; psalterium B. Virg. Mariae)
- simbòmba (zambomba; espèce de tambour; tympanum rusticorum)
- siulêt (pífno, pífaro, chiflo; fifre; militaris fisturis fistula)
- tambòr (tambor, caxa; caisse, tambour; tympanum)
- tamborinêt (tamborillo; petit tambourin; parvum tympanum)
- tamboríno (tamboril; tambourin; tympanum parvum)
- timbál (timbal, atabal; tymbale; tympanum)
- timbalêt (timpanillo, atabalillo; petite tymbale; parvum tympanum)

tiorba (tiorba; théorbe, thuorbe; citharae species)
 tròmpa (trompa; trompe, clairon, trompette; tuba, buccina)
 trompêta (trompeta; trompette; tuba)
 vióla (viola, violin; basse de viole; chelys)
 viulí (violin; violon; barbitos)
 viulò (violon; basse de viole; barbion, cythara)
 xeremía (chirimia; chelemine; lituus fistula musica)

RELATIU A PARTS D'INSTRUMENTS O AL FET DE TOCAR

bordó (bordon; bourdon; chorda major)
 clavía de viulí, etc. (clavija; clavette, cheville; pinna organi fidibus intenti)
 plèctre (plectro; archet d'instrument de musique à cordes; plectrum)
 puntejar la guitèrra (puntear; pincer la guitarre; citharae chordas carptim percute-
 tere)
 somatèn (somaten; tocsin; aeris campanare trepidâ signum)
 sonar (sonar; sonner; benè vel malè sonare)
 típle (tiple; le dessus; acutior vox) (tot i que existeix un tiple menorquí, per la veu
 llatina creiem que es refereix a una tessitura de veu, però el terme hauria po-
 gut ser emprat per a designar instruments que fessin la part aguda)

RELATIU A CONSTRUCTORS

citarista (citarista; celui qui joue du luth; ?)
 guiterrèr (guitarrero; celui qui jouse de la guitarre; fidicen)
 orguèr, ô organèr (organero; facteur d'orgues; organorum faber)